

ЦРУ срещу червения оркестър

Frances Stonor Saunders
© Who Paid the Piper
The CIA and the
Cultural Cold War

© Милена Попова, превод, 2003 г.
© Любомир Михайлов, художник, 2003 г.
© Книгоиздателска къща „Труд“, 2003 г.

ISBN 954-528-391-2

Франсис Сондърс

ЦРУ срещу червения оркестър

*САЩ отделят огромни ресурси по време
на Студената война за тайна програма
в областта на културата, ръководена
в голяма секретност от ЦРУ*

Превод от английски Милена Попова

ИЗДАТЕЛСКА

trud

КЪЩА

СОФИЯ, 2003

*„Каква случайност и съдба каква,
преди смъртта да те е сполетяла,
те водят? Тук с кого се озова?“ -
пита. „На земята, в слънце цяла,
в един пустинен дол се заблудих,
преди да стигна възрастта си зряла.“*

*Данте Алигери**

Знам, че е тайна, защото я шептят навред.

Уилям Конрийв

*Ад, Песен XV. С., Народна култура, 1975, прев. И. Иванов и Л. Любенов – бел. прев.

Благодарности

Писането на тази книга беше едно дълго скитане, по време на което мъкнех от място на място опротивелия си керван овехтели сандъци и папки. За любезността им да ме подслонят заедно с купищата архивна плячка и да ми предоставят възможност да работя необезпокоявана бих искала да благодаря на Елизабет Картрайт-Хигнет, Франк Дабъл, Ник Хюър, Ърта Кит, Хърмайни Лабън Джонсън, Клаудия и Марчело Салом. На Ан Пастернак Слейтър и Крейг Рейн дължа особена благодарност за непрестанната им подкрепа и твърда вяра. С тяхна помощ се запознах с Бен Зоненберг в Ню Йорк и съм им задължена за това плодотворно и (от страна на Бен) ерудирано приятелство. Освен това Ан Пастернак Слейтър ме улесни много, като написа препоръчително писмо, което, освен че бе пълно с хвалебствия, следваше черновата ми с мистериозна точност. Помощта на Кармен Калил дойде в късен етап от писането на книгата, но бе неизчерпаем източник на вдъхновение заради пълната ѝ и безусловна увереност по времето, когато аз самата почти се бях обезверила. Джей Уайсбърг ми оказа неоценима помощ; още не съм срещнала друг специалист по история на киното с такава ерудиция и широта на познанията. Искам да изкажа благодарност и на хората, които станаха партньори в проект,минал не без злополучия, но продължиха по неравния път, запазвайки чувството си за хумор: на редактора ми Нийл Белтън, на агента ми Фелисити Рубинстайн, на всички в „Гранта букс“, на коректорката Джейн Робъртсън, на Джереми Бъгълър, Тони Каш, Тони Карю и Лорънс Симановиц. Няма да ми стигнат думите, за да изразя благодарността си към Мадона Бенджамин, Зоуи Хелър, Конрад Ройбер, Домипила Руфо, Роджър Торнам и Майкъл Уайлд за разбирането,

приятелството и непоколебимото им търпение. Без майка ми Джулия Стонър и брат ми Александър Стонър Сондърс животът извън тази книга щеше да прилича на задънена улица. За куража, който ми вдъхват, за любовта и непрестанната подкрепа аз им отворявам с неизразима благодарност и посвещавам на тях тази книга.

Когато започнах изследванията си върху Студената война в културата, силно се надявах да се възползвам от Закона за свободата на информацията в САЩ. Истина е, че по силата на този закон бяха предоставени на изследователите множество засекретени досега правителствени документи и в резултат последните научни трудове за ФБР бяха много обогатени. Но съвсем друго е да получиш документация от ЦРУ. Първоначалното ми запитване до тях от 1992 г. още чака отговор. Следващата ми молба бе приета, макар да ме предупредиха, че общата цена за предоставянето на поисканите от мен архиви ще бъде около 30 000 долара. Но тъй като координаторът по информацията и секретността в ЦРУ ми обясни освен това, че шансът молбата ми да бъде обработена успешно на практика е нулев, нямаше какво толкова да се тревожа. Законът за свободата на информацията е много хвален от британските историци, които наистина се сблъскват с далеч по-големи трудности при проучването на документи, свързани с отбраната в тази област. Но прилагането му, поне по отношение на ЦРУ, е за окайване. В замяна на това съществува изобилие от документи в частни сбирки. Американските администрации една след друга се разпростират в частния сектор. Особено в периода на Студената война американската външна политика се води съвместно от своеобразен консорциум от работещи на свободна практика квазиправителствени лица и институции. Но по ирония на съдбата именно тази балканизация, дори на тайни или на скрити операции, дава възможност те да се разглеждат подробно. Историята чака онези, които искат да хвърлят мрежата в океана от частни документи, пръснати в архиви из целите Съединени щати.

Естествено, авторът на всеки труд, който се опира най-вече върху подобен архивен материал, е задължен на множеството архивари и библиотекари, които майсторски въвеждат, превеждат и извеждат изследователя от лабиринтите на своите сбирки. Тези хора са темелите, върху които се издига градежът на историята, но веднага трябва да добавя, че отговорността за каквито и да е структурни или архитектурни несъвършенства е изцяло на авторката. За помощта и съветите им благодаря на служителите на библиотека „Тамингтън“ в Ню Йорк, библиотека „Джоузеф Риджънстийн“ в Чикаго, библиотека „Дуайт Айзенхауер“ в Абилин, на Националния архив във Вашинг-

тон, на библиотека „Бътлър“ в Колумбийския университет, на центъра „Джордж Мийни“ във Вашингтон, на Центъра за хуманитарни изследвания „Хари Рансъм“ и библиотека „Линдън Бейнс Джонсън“ в Остин, Тексас, на библиотека „Джон Ф. Кенеди“ в Бостън, на библиотека Хари С. Труман“ в Индипендънс. Бих искала да благодаря и на архиварите в Службата за обществена документация в Лондон и Университетската библиотека в Рединг.

Много хора се съгласиха да бъдат интервюирани за тази книга и откликнаха любезно и търпеливо на неколкото ми посещения, обаждания по телефона, факсове и писма, за което бих искала да им благодаря. Особено съм признателна на Даяна Джоселсън, която не пестеше времето си и удостои тази книга с привилегията да се възползва от великолепната ѝ памет, постоянната (макар и не безкритична) подкрепа и снимки от частната ѝ колекция.

УВОД

*Можеи да правиш добра пропаганда само
ако си даваи вид,
че изобщо не я правиш.*

Ричард Кросман

В разгара на Студената война правителството на САЩ отделя огромни ресурси за тайна програма за пропаганда в областта на културата в Западна Европа. Основна черта на тази програма е стремежът да се прокара твърдението, че тя изобщо не съществува. Ръководи я в условия на голяма секретност шпионската организация на Щатите – Централното разузнавателно управление. Крайтъгълен камък на тази тайна кампания е Конгресът за свобода в културата, начело на който от 1950 до 1967 г. стои агентът на ЦРУ Майкъл Джоселсън. Не само продължителността, но и постиженията на конгреса са значителни. В разгара на дейността си Конгресът за свобода в културата има клонове в трийсет и пет държави, за него работят десетки хора, той издава повече от двайсет елитни списания, организира изложби, разполага със служба за информация и пропаганда, свиква престижни международни конференции и награждава музиканти и художници с отличия и представления. Мисията му е да отклони интелигенцията в Западна Европа от пристрастието към марксизма и комунизма и да я насочи към светоглед, податлив към „американския курс“.

Облягайки се на широка и много влиятелна мрежа от служители в разузнаването, политически стратегии, корпоративната върхушка, както и на старите академични връзки от университетите от Айви лиг*, от 1947 г. ЦРУ започва да гради „консорциум“, чиято двойна задача е да имунизира света срещу комунистическата зараза и да улесни прокарването на интересите на американската външна политика в чужби-

*Групата на осемте най-стари и уважавани университета в източната част на САЩ – бел. прев.

на. В резултат забележително стройна мрежа от хора работят с ЦРУ за прокарването на една идея: светът се нуждае от *pax Americana**, нова епоха на просвещение, която ще бъде наречена Американския век.

Изграденият от ЦРУ консорциум, който се състои от хора, описани от Хенри Кисинджър като „аристокрацията, посветила се в служба на тази нация заради принципи, които надхвърлят партийността“, е скритото оръжие в американската Студена война, оръжие с широк обхват в областта на културата. По един или друг начин с това тайно начинание не са свързани имената на малцина писатели, поети, художници, историци, учени или критици в следвоенна Европа независимо дали им харесва или не, дали го знаят или не. Необезпокоявана и неразконспирирана близо двайсет години, американската шпионска върхушка разгръща таен и солидно финансиран фронт в областта на културата на Запад, *за* Запада, в името на свободата на изразяване. Дефинирайки Студената война като „битка за умовете на хората“, консорциумът натрупва огромен арсенал в областта на културата: списания, книги, конференции, семинари, изложби, концерти, отличия.

В него членуват разнообразна група бивши радикали и леви интелектуалци, чиято вяра в марксизма и комунизма е разколебана от свидетелствата за сталинския тоталитаризъм. Породено от Розовото десетилетие на трийсетте години, с печал описано от Артър Кьостлер като „революция на духа, прекъсната в зародиш, провален Ренесанс, лъжлива зора в историята“, тяхното разочарование е придружено от готовност да станат част от нов консенсус, да утвърдят един нов ред, който да замести изчерпаните сили на миналото. Традицията на радикалното несъгласие, според която интелектуалците се нагърбват да се съмняват в митовете, да поставят под въпрос привилегиите на институцията и да смущават самодоволството на властта, секва в полза на „американското предложение“. Подкрепяна и субсидирана от мощни институции, тази некомунистическа група се превръща в картел в интелектуалния живот на Запада, не по-различен от този, който доскоро е бил комунизмът (включвайки мнозина от същите хора).

„Дойде време... когато животът явно изгуби способността да се подрежда, казва Чарли Ситрин, повествователят в „Подаръкът на Хумболт“ от Сол Белоу. Той трябваше *да бъде* подреждан. Интелектуалците сметнаха, че това е тяхна работа. Горедолу от времето на Макиавели до наши дни това подреждане е един внушителен, събуж-

*Американският мир (лат.), по аналогия с *pax Romana* – мир, наложен в рамките на Римската империя – бел. прев.

дащ фалшиви надежди, подвеждащ катастрофален проект. Човек като Хумболт – вдъхновен, проникателен, смахнат – бе обзет от откритието, че човечеството, толкова голямо и безкрайно разнообразно, вече трябва да се ръководи от изключителни личности. Той е изключителна личност и следователно – подходящ кандидат за властта. Защо пък не?“ Подобно на толкова много хумболтовци, интелектуалците, предадени от лъжливия идол на комунизма, се втрещават във възможността за съграждането на нов Ваймар, американски Ваймар. Ако правителството – и крилото му за тайни операции ЦРУ – е готово да помага в този проект – защо пък не?

Въвличането на бившите леви в едно начинание редом с ЦРУ не е така невероятно, колкото изглежда. Има интереси и убеждения, които наистина свързват управлението и интелектуалците, наети от него дори без те да знаят, за да се борят в американската Студена война. Влиянието на ЦРУ „невинаги или често е реакционно или зловредно, пише един от най-видните либерални историци на Америка Артър Шлезинджър. Опитът ми показва, че ръководителите му бяха политически просветени и изтънчени“. Този възглед за ЦРУ като рай на либерализма играе ролята на мощен стимул за сътрудничество или поне за мълчаливо приемане на мита, че подбудите на ЦРУ са благородни. И все пак тази представа не се съвместява с репутацията на ЦРУ като грубо интервенционистичен и застрашително безотчетен инструмент в американската Студена война. Това е организацията, която направлява свалянето на министър-председателя Мосадък на Иран от власт през 1953 г., свалянето на правителството на Арбенс в Гватемала през 1954 г., катастрофалната операция в Залива на прасетата през 1961 г., печално известната операция „Феникс“ във Виетнам. Тя шпионира десетки хиляди американци, тормози демократично избрани ръководители в чужбина, крои покушения, отрича пред Конгреса тези деяния и по този начин издига изкуството на лъжата до нови висоти. Но чрез какво странно преображение ЦРУ успява да се представи пред почтени интелектуалци, като Артър Шлезинджър, като златен съсъд на скъпоценния либерализъм?

Степента, до която шпионската върхушка на САЩ прониква в културата на западните си съюзници, действайки като прикрит проводник на разнообразна творческа дейност, местейки интелектуалците и творбите им като шахматни фигурки в Голямата игра, остава едно от най-интересните наследства на Студената война. Защитата на опекуните на този период, основаваща се на твърдението, че значителните финансови вложения на ЦРУ не са обвързани с „дърпане на конци“, тепърва трябва да бъде сериозно оборена. Интелектуалните кръгове

в Америка и Западна Европа с готовност продължават да приемат за истина, че ЦРУ просто е искало да разшири възможностите за свободно и демократично изразяване в културната област. „Ние само помагахме на хората да казват това, което така или иначе щяха да кажат, гласи по-нататък тази линия на защита на „свободата на действието“. Ако бенефициантите на ЦРУ не са знаели това, продължава защитата, и ако вследствие на това поведението им не се е променило, значи не е възможно да е било въздействано на независимостта на критическото им мислене.“

Но официалните документи, свързани със Студената война в културата, системно разклащат основите на този мит за алтруизма. От личностите и институциите, субсидирани от ЦРУ, се очаква да участват в широка кампания за убеждаване, в пропагандна война, в която определението за „пропаганда“ е „всеки организиран опит или действие да се разпространява информация или дадена доктрина посредством новини, специфични твърдения или възвания, предназначени да повлияят на мислите и действията на дадена група“¹. Жизненоважен елемент в тези усилия е „психологическата война“, която се дефинира като „планирано използване на пропаганда и невоенни действия от дадена нация, излагащи идеи и информация, чиято задача е да повлияят на мнението, нагласите, чувствата и поведението на групи чужденци, така че да се подпомага постигането на националните цели“. А „най-ефективният вид пропаганда“ е този, при който „обектът върви в желаната от вас посока по причини, които смята за свои“². Безполезно е да се разискват тези определения. Те са пръснати из правителствените документи, *donnees** за американската следвоенна дипломация в културата.

Явно ЦРУ маскира капиталовложението си, защото предполага, че ще му бъдат отказани ласкателствата, ако ги предложи открито. Каква свобода може да се постигне с подобна измама? В дневния ред на Съветския съюз не влиза свобода от никакъв вид, там писателите и интелегентите, които не са изпратени в лагери, са впримчени в служба на държавните интереси. Наистина ли е оправдано да се приеме, че принципите на западната демокрация не могат да се възродят в следвоенна Европа според някакъв вътрешен механизъм? Защо не се приема, че демокрацията може да е по-сложна, отколкото подсказва възхваляваният американски либерализъм? До каква степен е при-

¹Директива на Съвета за национална сигурност, 10 юли 1950 г.

²Пак там (к. м.).

*Сведения (фр.) - бел. прев.

емливо друга държава да се намесва тайно във фундаменталния процес на органичното интелектуално развитие, на свободната дискусия, в безпрепятствения поток на идеи? Дали така няма риск да породи вместо свобода своеобразна не-свобода, при която хората мислят, че действат свободно, докато всъщност зависят от сили, над които нямат власт?

Включването на ЦРУ във войната в културата повдига и други тревожни въпроси. Дали финансовата помощ деформира процеса на популяризиране на интелектуалците и на идеите им? Дали хората не се избират по-скоро заради позицията им, а не толкова заради интелектуалните им достойнства? Какво има предвид Артър Кьостлер, когато иронизира „международния академичен кръг на момичетата на повикване“ по конференциите и симпозиумите? Дали репутацията се гарантира и нараства чрез членството в културния консорциум на ЦРУ? Колко от писателите и мислителите, които се сдобиват с международна публика за идеите си, всъщност са второразредни творци, ефимерни публицисти, чиито произведения са обречени да гният в сутерените на второкласни книжарници?

През 1966 г. в „Ню Йорк таймс“ излиза поредица от статии, които разкриват широкомащабни тайни действия, предприети от американската разузнавателна общност. Когато разказите за опити за убийства (в повечето случаи зле скалъпени) и политически покушения засипват първите страници, в очите на хората ЦРУ се превръща в слон единак, който с гръм и трясък минава през дебрите на международната политика, без да бъде възпрян от каквото и да е съзнание за отговорност. Сред по-драматичните разкрития за разузнавателните служби се появяват подробности за това, как американското правителство е гледало към културните брамини на Запад, за да придаде интелектуална тежест на действията си.

Предположението, че мнозина интелегенти са били вдъхновени по-скоро от заповедите на американските политици, отколкото от независимите си собствени норми, поражда широко възмущение. Нравственият авторитет, на който се радва интелигенцията в разгара на Студената война, сериозно е подкопан и често става прицел на подигравки. „Консенсокрацията“ се разпада, центърът не може да служи за опора, затова самият разказ става фрагментиран, частичен, изменя се – понякога до невероятна степен – от сили вляво и вдясно, които искат да извъртят дадени истини в своя изгода. По ирония на съдбата обстоятелствата, които правят възможни разкритията, допринасят за замъгляването на действителното им значение. Във време, когато маниакалната антикомунистическа кампания във Виетнам

довежда Америка до ръба на социален колапс и следват скандали от мащаба на Документите от Пентагона* или „Уотъргейт“, не е лесно да се поддържа интерес или възмущение по отношение на делата на *Kulturkampf*, които на този фон изглеждат незначителни подробности.

„Историята – пише Алистриър Маклийш – прилича на лошо построена концертна зала, [с] мъртви зони, в които музиката не се чува.“

Тази книга е опит да се регистрират мъртвите зони. Тя търси друга акустика, мелодия, различна от тази, която свирят официалните виртуози на периода. Това е тайна история, доколкото вярва във важността на силата на личните връзки, на неявните спойки и съглашения и в значението на салонната дипломация и будоарната политика. Тя се изправя срещу това, което Гор Видал нарича „официалните фикции, приети от прекалено много твърде заинтересовани страни, всяка със своите хиляда дни, в които да издигне собствени лъжливи пирамиди и обелиски, претендиращи, че показват времето като слънчев часовник“. Всяка история, която се заеме да оспори тези „приети факти“, трябва по думите на Цветан Тодоров да се превърне „в акт на богоухулство. Целта ѝ не е да допринесе за почитането на герои и светци. Тя иска да стигне възможно най-близо до истината. Тя участва в това, което Макс Вебер нарича „размагьосването на света“; то съществува в края на спектъра, противоположен на обожанието. Става дума за възстановяване на истината заради самата истина, а не за реабилитиране на образи, които се смятат за полезни за настоящето“¹.

*Секретно проучване на войната във Виетнам, проведено от Министерството на отбраната. През 1971 г. Елсбърг, служител в министерството, дава на „Ню Йорк таймс“ и „Уошингтън пост“ копия от проучването. Върховният съд потвърждава правото на вестниците да публикуват документите. В отговор президентът Никсън нарежда на свои служители да спрат „изтичането“ на информация. Една от задачите им е да влязат с взлом в кабинета на психиатъра на Елсбърг, търсейки компрометираща информация – бел. прев.

¹The Communist Archives. *Salmagundi*, Summer 1997.